

Валерія Пилипак

Вияв еґоцентричної семантичної опозиції 'там'-'тут' в українській мові

Studia Ukrainica Posnaniensia 5, 169-174

2017

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

ВИЯВ ЕГОЦЕНТРИЧНОЇ СЕМАНТИЧНОЇ ОПОЗИЦІЇ ‘ТАМ’ — ‘ТУТ’ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

ВАЛЕРІЯ ПИЛИПАК

Донецький національний університет, Вінниця — Україна
pilipaklera@mail.ru

PRZEJAW EGOCENTRYCZNEJ OPOZYCJI SEMANTYCZNEJ
‘TAM’ — ‘TUTAJ’ W JĘZYKU UKRAIŃSKIM

WALERIA PYŁYPAK

Doniecki Uniwersytet Narodowy, Winnica — Ukraina

STRESZCZENIE. W artykule pokazano i poddano analizie przejawy opozycji semantycznej ‘tam’ — ‘tutaj’ w języku ukraińskim w kontekście głównych antropo- i egocentrycznych podejść do analizy zjawisk językowych. Celem artykułu jest aktualizacja egocentrycznej treści ‘tam’ na poziomie leksykalnym, gramatycznym, w różnych tekstach w języku ukraińskim.

VALERIA PYLYPAK

Donetsk National University, Vinnytsia — Ukraine

EXPRESSION OF EGOCENTRIC SEMANTIC OPPOSITION
‘THERE’ — ‘HERE’ IN UKRAINIAN

ABSTRACT. The article summarizes the author’s investigation in the field of expressing the egocentric senses on the different language levels. Deictic meanings and their concrete tinges are studied on the lexical, grammar and textual levels of the Ukrainian language.

Більшість учених констатує зміну сучасної наукової парадигми, називаючи її антропоцентричною. Кінець ХХ – поч. ХХІ ст. ознаменував у лінгвістиці перехід від сосюрівського об’єктивного системно-структурного трактування мовних явищ до гуманізації науки про мову, погляд на неї як продукт людини-мовця, її внутрішнього ‘я’. Для мовця його місцезнаходження в просторі і часі, його свідомість, пам’ять та емоції є звичним центром орієнтації для сприйняття довкілля. Фігура мовця — точка відліку, орієнтаційний центр в акті мовлення (‘я’ — ‘тут’ — ‘зараз’). Центральна позиція мовця, ‘я’ суб’єкта обумовлює семантичну категорію егоцентризму мови. Теорії, що спираються на принцип дослідження системи мови і функціонування мовних одиниць у зв’язку з людиною-мовцем, називаються антропо- чи егоцентричними (І. Арнольд, Ш. Баллі, Е. Бенвеніст, К. Бюлер, С. Кацнельсон, М. Луценко, Ю. Степанов, М. Шелякін)¹.

¹ І. В. Арнольд, *Семантика. Стилистика. Интертекстуальность*, СПб. 1999; Ш. Баллі, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955; Э. Бенвеніст, *Общая лингвистика*, Москва 1974; К. Бюлер, *Теория языка: Репрезентативная функция языка*, Москва 2000; С. Д. Кацнельсон, *Категории языка и мышления: Из научного наследия*, Москва 2001; М. Луценко, *Кілька зауважень до теорії конструктивної граматики*, [в:] *Семантика і функції граматичних структур*, Зб. наук. праць, Київ 1991, с. 110–115; Ю. С. Степанов, *Семіотическая структура языка (три функции и три формальных аппарата языка)*, [в:] *Изв. АН СССР. Сер. литературы и языка*, Москва 1973, т. 32, № 4, с. 340–355; М. А. Шелякин, *Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы*, Учебн. пособие, Москва 2005.

Виокремленням людського чинника як визначального в розумінні природи мови можна вважати вчення К. Бюлера про розмежування в мові поля вказівки (Оrigo), у якому функціують дейктичні знаки, безпосередньо пов'язані з ситуацією мовлення і суб'єктом мовлення, і символічного поля, що організує називні слова, які є більшою мірою ситуаційно незалежні². Його широке розуміння дейксису дає основу для подальших розробок “дейктичних смислів” у мові й мовленні.

Егоцентричний характер має теорія Е. Бенвеніста про суб'єктивність у мові. Пов'язавши суб'єктивність з виявом поняття “ego — моє я”, Е. Бенвеніст визначає, що „саме в мові і завдяки мові людина конститується як суб'єкт, бо тільки мова надає реальність, яка є властивістю бути, поняттю «ego» — моє я”³. З іншого боку, “ego” мовця, матеріалізоване і індивідуалізоване в процесі творення висловлювання, виразне суб'єктивні “відбитки присутності” мовця, і „ця суб'єктивність... є не що інше, як вияв у людині фундаментальної властивості мови. Той є «ego», хто говорить «ego»”⁴. Словесно оформлений феномен мови перетворює абстрактного мовця на суб'єкта-індивіда, який вносить суб'єктивні смисли у висловлювання, і тим самим він продукує антропоцентричність висловлювання.

Виявлення суб'єктивних смислів у висловлюванні знайшло системне представлення в диктумно-модусній концепції Ш. Баллі. Окреслення диктуму й модусу ґрунтується на диференціації двох способів репрезентації смислу у висловлюванні: суб'єктно-предикатного відношення денотату і ставлення мовця до цих зв'язків, що визначає об'єктивні й суб'єктивні складники в реченні і в конкретному висловлюванні⁵. Специфіку висловлювання, що містить диктумну й модусну частини, Ш. Баллі виводить з фундаментальної характеристики людської психіки протиставляти план “я” (сферу суб'єктивного, індивідуального, часткового, егоцентричного, властивого висловленню як результату мисленнєвої діяльності суб'єкта-мовця) плану “не-я” (сфера онтологічного, об'єктивного, загального). У модусі виявляється суб'єктивність в інтересах мовця: відношення та оцінки мовця, основою для яких служить ставлення автора до описуваних подій, його уявлення про достовірність інформації.

Найбільш егоцентричний характер мають дейктичні слова, репрезентовані опозиційними парами вказівних займенників і прислівників *я — він, цей — той, тут — там, тепер — тоді / потім, сюди — туди* та ін. Систему дейктичних слів уважають універсальною для багатьох мов світу, тому дослідження персонального, локативного, темпорального дейксису досить широко представлені у світовій лінгвістичній науці (Див. роботи К. Бюлера, Е. Бенвеніста, Дж. Лайонза, О. Падучевої, С. Терехової, Д. Шмельова та ін.)⁶. Але більшість науковців поняття дейксису обмежують системою формальних показників “присутності” мовця. Однак у деяких наукових розвідках категорію дейксису трактують як

² К. Бюллер, *Теория языка: Репрезентативная функция языка*, Москва 2000.

³ Э. Бенвенист, *Общая лингвистика*, Москва 1974, с. 293.

⁴ Там само, с. 294.

⁵ Ш. Балли, *Общая лингвистика и вопросы французского языка*, Москва 1955, с. 44.

⁶ К. Бюллер, *Теория языка: Репрезентативная функция языка*, Москва 2000; Э. Бенвенист, *Общая лингвистика*, Москва 1974; Дж. Лайонз, *Введение в теоретическую лингвистику*, Москва 1978; Е. М. Падучева, *Дейктические компоненты в семантике глаголов движения*, [в:] *Динамические модели в семантике лексики*, Москва 2004, с. 378–390; С. І. Терехова, *Просторовий дейкис: проблеми перекладу (на матеріалі англійської мови в порівнянні з українською та російською)*, Київ 1999; Д. Н. Шмелев, *Проблемы семантического анализа лексики*, Москва 1973.

первинну семантичну опозиційну категорію, що існує на рівні свідомості мовця, має егоцентричний характер і може втілюватися в семантиці мовних одиниць і граматичних категорій: 'я' — 'не я', 'тут' — 'там', 'тепер' — 'тоді' та ін. (С. Кацнельсон, М. Луценко, Ю. Степанов)⁷.

З огляду на абстрактність і ємність семантики, архаїчність її виникнення, егоцентрична лексико-семантична опозиція 'тут' — 'там', у якій 'тут' є семантикою простору (фізичного і ментального) суб'єкта мовлення ('я') та його найближчого оточення ('ти', 'ви', 'мій', 'свій', 'добре', 'знайоме', 'важливе' тощо), а 'там' — широка просторова сфера поза особою мовця, поза його інтересами і прагненнями, може конкретизуватися у вузьких семантичних опозиціях ('він', 'вони', 'їх', 'чужий', 'погане', 'незнайоме', 'байдуже' тощо). Крім того, її егоцентричний характер, залежність особливостей її вираження від суб'єкта мовлення може зумовлювати її трансформацію в лексико-семантичну опозицію 'там' — 'тут', що зумовлюється актуалізацією мовцем у конкретному висловлюванні семантики 'там' замість природного змісту 'тут', шляхом уживання мовних одиниць певної семантики або введення своїх прагматичних мотивів.

Опозиційність і егоцентричність людського мислення, мови й мовлення є одним з основних принципів формування мовної картини світу. Виходячи з указанного принципу, мету цієї статті визначаємо як огляд виявів егоцентричного змісту 'там' на лексичному, граматичному, текстуальному рівнях української мови замість природного для суб'єкта мовлення змісту 'я' — 'тут' та впливу прагматичних мотивів мовця на конкретизацію опозиції 'там' — 'тут' у конкретно-ситуативному акті мовлення.

На лексичному рівні семантична трансформація 'там' — 'тут' виявлена на прикладі вживання прономінатива *там*, що маркований 'там'-семантикою, у значенні 'тут' або егоцентричної лексеми *собі*, що позначена 'тут'-змістом щодо 'я' суб'єкта мовлення, у значенні 'там'. Такі опозиційні значення указаних лексем проявляються у вторинних номінаціях. Напр., актуалізацію мовцем егоцентричної семантики віддаленого простору *там* замість логічного *тут* ('поряд') спостерігаємо у висловлюванні: *Се ти, Бровко?.. Чого-бо так гукаєш?... / Ну, як же ти там поживаєш?* (Л. Глібов); де суб'єкт мовлення знаходиться поряд з адресатом. Порівн.: — *Се ти, Бровко?.. Чого-бо так гукаєш?... / Ну, як же ти тут поживаєш?* Уживання *там* свідчить про зверхність, відмежованість мовця від співбесідника, його нещирість.

Лексема *собі* у вторинній функції частки маркована семантикою відмежування мовця від суб'єкта дії ('там'-зміст) як від: 1) незначного або непоказного: *Проста собі баба — подумаєте ви...* (Остап Вишня); *А Дніпром (Оленка яскраво це пам'ятає) пароход плыв: такий собі сіренький, притертий "Чехов"...* (Г. Косинка); 2) незрозумілого: *...Із лісами? Гм, гм... Пан жартують собі з нас. Хіба вільно купувати панські добра?* (І. Франко); 3) незалежного від мовця ('без мене'): *Вірите, сокира в мене в руках сама собі тільки — стриб! стриб! стриб!* (Остап Вишня); 4) об'єкту обурення, незадоволення, лайки: — *Ідіть ви собі ік нечистій матері та, про мене, повибивайте ї очі, не тільки вікна, — сказав волосний та й пішов у кімнату, ще й двері причинив* (І. Нечуй-

⁷ С. Д. Кацнельсон, *Категории языка и мышления: Из научного наследия*, Москва 2001; М. О. Луценко, *Кілька зауважень до теорії конструктивної граматики*, [в:] *Семантика і функції граматичних структур*: Зб. наук. пр., Київ 1991; Ю. С. Степанов, *Семантическая структура языка (три функции и три формальных аппарата языка)*, [в:] *Известия АН СССР. Сер. литературы и языка*, Москва 1973, т. 323, № 4, с. 340–355; М. А. Шелякин *Язык и человек: К проблеме мотивированности языковой системы*, Учеб. пособ., Москва 2005.

Левицький). Уживання форм 2 особи ('ти') з часткою *собі* на позначення 1 особи ('я'), коли мовець говорить про себе, моделює семантику самотності, відчуження від світу, ностальгії за минулим, що характеризує зміст вислову як 'там'. Напр.: *За хатою недалеко — картопля, на підметі — коноплі. Сядеш собі: вітер віє, сонце гріє, картоплиння навиває думки...* (Остап Вишня).

Грунтуючись на семантичній співвіднесеності лексико-семантичної опозиції 'тут' — 'там' та морфологічної категорії означеності / неозначеності, убачаємо домінування змісту 'там' у системі неозначених займенникових слів (*десь, хто-небудь, будь-що якийсь* тощо).

Залежно від сполучуваності, конкретної ситуації мовлення займенниковий неозначений прислівник *десь* може виражати низку прагматичних конкретизованих значень, маркованих 'там'-семантикою. Напр., 1) у сполученні з дієсловами звукової семантики *десь* виражає значення певного невизначеного місця, невідомого мовцю: *І тільки вершинок за полтавським ровом десь даленіє цокотом копит...* (Л. Костенко); 2) в описових висловлюваннях *десь* виражає пасивну позицію мовця-недіяча щодо описуваної ситуації — 'точне місце дії неважливе або несуттєве': *Десь в морі зламаються дужі; / Чекають на березі вірні, / А чайка над бурєю тужить. / Крила лама непокірні* (М. Нагнибіда); 3) *десь* як виразник віддаленого невизначеного простору, недосяжного для мовця ('там'-семантика): *Але я ненавиділа наших провінційних людей і завжди тоскувала за тим незнаним, що загубилось десь у далеких краях* (М. Хвильовий); 4) імперцептивність семантики *десь*, непевності констатації фактів мовцем: *Гроза проходила десь поруч. / Була то блискавка, то грім* (Л. Костенко); *А, може, тут десь проходив Сковорода Григорій Савич...* (М. Хвильовий).

У процесі виявлення дейктичних компонентів (сем) лексико-семантичної опозиції 'там' — 'тут' у структурі лексичних значень дієслів української мови, з'ясувалося, що дієслів, маркованих широкою 'там'-семантикою значно більше, ніж позначених 'тут'-семантикою сфери мовця (за даними тлумачного словника⁸). Це підтверджує думку М. Луценка про те, що погляд мовця завжди первинно звернений на зовні ('там' → 'від себе'), тому всі значення, які мовець осягає, усвідомлює, у кінці-кінців є негативними⁹. До загального змісту 'там' → 'поза сферою мовця' зводяться похідні семантичні компоненти дієслівних лексичних значень: 1) 'напрямок від мене' як 'втручання у сферу іншого', коли дія спрямована на об'єкт, що зазнає впливу активного суб'єкта (*агітувати, активізувати, будити, бунтувати, ворушити, дражнити, залякувати, змушувати, знущатися* тощо); 2) 'напрямок від мене' в дієсловах виголошення, висловлення (*висловити, вітати, заявляти, зичити, ляяти, просити* тощо); 3) 'напрямок від мене' дієслів із загальною семою 'давати', коли дія суб'єкта спрямована на іншого об'єкта з метою віддати щось у прямому чи переносному значеннях (*боргувати, вручати, годувати, дарувати, допомагати, повчати, постачати, рекомендувати* тощо); 4) семи 'кінець' / 'смерть' / 'відсутність' семантично близькі до семантики 'там' / 'тьма' і конкретизовані в лексичних значеннях дієслів *гаснути, гинути, душити, занепацати, знищувати, морити, нищити, страчувати*; 5) сема 'відсутність' / 'немає' / 'не' актуалізують 'там'-зміст дієслів *не дозволяти, бракувати, брехати, обманювати, заперечувати, мовчати*.

⁸ Тлумачний словник української мови, за ред. В. С. Калашника, Харків 2004.

⁹ Н. А. Луценко, *Синкретизм и аналитизм как аспекты реализации речевой свободы говорящего*, [в:] „Лінгвістичні студії”, Наук. зб. ДонНУ, відп. ред. проф. А. П. Загнітко, вип. 2, Донецьк 1996, с. 122.

На граматичному рівні української мови вираження егоцентричного змісту 'там' виявлено в семантичній структурі родового відмінка, семантиці середнього роду. Напр., родовий відмінок широко використовується в: 1) локативних конструкціях віддаленого простору з дієсловами 'руху': *Ва с я: Втечу до Червоної Армії! Там лучче буде...* (М. Куліш); 2) об'єктних конструкціях з фізично чи ментально віддаленим об'єктом, до якого прагне суб'єкт дії: *І наш лелечий, наш лелечий двір, де на гнізді з вербовим мінаретом старий лелека молиться до зір* (Л. Костенко); 3) локативних конструкціях із прийменником *з*, указуючи на неприсутність мовця або суб'єкта дії в місці, звідки починається рух або дія; локус мислиться мовцем споглядально, відсторонено: *Розмова й сміх, що почувлися з сусіднього двору, перервали нитку її думок* (М. Старицький); 4) об'єктних словосполученнях з прийменником "з" у значенні 'зовнішнє щодо мовця / суб'єкта дії джерело', 'чуже', 'інше': *Володимир Свідзинський — автор перекладів з літератур народів СРСР, з французької, іспанської, польської* (О. Зав'язкін).

У егоцентричному аспекті граматична категорія роду (*він, вона, воно*) іменника позначена семантикою зовнішньої ('там') щодо суб'єкта мовлення (я) сфери. Постать 'я'-мовця як учасника мовлення протиставлена неучасникам мовленнєвого акту, тобто 1-а і 2-а особи знаходяться в опозиції до 3-ої особи, що має родову диференціацію. Ураховуючи семантичну опозицію істоти / неістоти та підкатегорію дорослі / малі істоти, що лежать в основі поділу іменників на жіночий і чоловічий та середній роди, виявляється, що форма середнього роду більшою мірою виявляє семантику віддаленості від мовця ('там'). Маркованість грами середнього роду змістом 'там' виявляється на 1) лексичному рівні (іменники *хлоп'я, дівча* як недорослі ('там') протиставлені лексемам *жінка, чоловік, хлопець, дівчина* — 'тут', 'такі, як я'); 2) синтаксичному, що демонструє специфічно безсуб'єктне оформлення безособових конструкцій, у яких суб'єкт дії "відчужений" в акті мовлення, оскільки невизначений мовцем через відсутність такого: *В лісі зовсім затемніло* (М. Коцюбинський) або невідомий мовцю: *Шубовість у воду! Попід воду геть загуркотіло!* (Т. Шевченко), чи неактуальний для нього: *І зараз же в сільраді загуло, зашуміло, мов у бджолиному вуликові* (І. Кириленко) та 3) прагматичному рівні мови, коли мовець свідомо вживає форму середнього роду для вираження суб'єктивних мотивів, переважно негативного характеру щодо об'єкта в значенні: 'небезпечне': — *Та щоб ото я лізла на оте чорне та їхала! Та ніколи в світі!* (Остап Вишня) — про невідомий мовцю транспорт, а тому небезпечний; 'недосвідчене': — *Що оце ти твориши? — питає Чорногор. — Те, щоб Шраменя перше доказало, що гідне воно битись із Кирилом Туром* (П. Куліш); 'неозначене', 'неконкретне', 'збірне': *Із тих нивок тільки й порятунок. А колгоспне, воно грабоване, і піде кудись, як у прірву* (В. Барка); 'зневажливе', 'неважливе': *Всяка влада, яка тільки не була на нашій землі, — російська чи польська, нічим іншим не займалася, а лише доводила, що ми — не ми, а щось інше* (І. Багряний).

Особливості вираження егоцентризму залежать від функційного призначення тексту, його тематично-ідейного змісту, прагматики. Напр., лексико-семантична опозиція 'там' — 'тут' реалізується, відповідно, у казковому та рекламному дискурсах. Для казки характерне відсилання змісту у 'там'-сферу поза мовцем-оповідачем, що конкретизується семантичними відтінками 'незвичності', 'дивовижності', 'віддаленості змісту оповіді в просторовому та часовому планах', 'неозначеності місця дії' (порівн. казкові формули: *в далекому царстві,*

за тридев'ять земель, у тридесятому царстві). Особливістю глибинної семантики рекламних текстів є їхня спрямованість у сферу мовця-творця рекламного повідомлення, його явних і прихованих мотивів ('тут'). Сфера суб'єкта сприйняття рекламного тексту для мовця також окреслюється семантикою 'тут', що зумовлюється максимальним залученням реципієнта на свою "територію" ('тут' ← 'я' ← 'ти'). На відміну від семантичної структури казок, де приваблива ідея щастя позиціонується мовцем-оповідачем як 'там' (*за царя Гороха, у тридесятому царстві*), і всі його прагнення спрямовані в це невідоме ('тут' ← 'я' → 'там'), у рекламному тексті мовець-рекламіст ідею щастя пов'язує (і для реципієнта також) зі своєю особою, діяльністю, своїм рекламованим товаром ('тут' ← 'я' ← 'ти'). Ця семантична установка зумовлює намагання мовця максимально приховати, зняти зміст відстороненості адресата 'там' ← 'він' і, навпаки, повністю залучити його на свою "територію", у сферу своїх інтересів через рекламований об'єкт, що втілюється в семантичному ланцюжку 'тут' ← 'я' ← 'мій рекламований об'єкт' ← 'ти' ← 'твій товар чи послуга'. Напр., *Тільки у нас оперують професори медичного університету, які пройшли підготовку в Європі і США; Ми знаємо про Болгарію більше за всіх!*

Отже, егоцентризм як вираження чинника мовця в семантиці лексичних, граматичних одиниць та текстах різних жанрів української мови проявляється в найбільш загальній семантичній опозиції 'там' — 'тут', елементи якої маркують мовні одиниці семантикою віддаленості від сфери суб'єкта мовлення, або, навпаки, семантикою наближення до своїх інтересів (мовця), своєї сфери впливу.